

Прича о два града и две колекције – Галерија Матице српске и Темишварски уметнички музеј

Јелена А. Тодоровић

Иако се обично сматра да су у музејским колекцијама садржани идентитети њихових градова и да те збирке имају улогу сложеног алтер ега, треба подвући да и сами градови представљају колекције које се стално развијају. Чине их фрагменти њихових историја, сакупљени по слојевима времена које је уписано у њихову архитектуру, у мрежу улица и облик њихових споменика. Међутим, све то је само видљиви део – сви градови поседују и невидљивог двојника, ефемерну целину много сложенију од свог физичког дупликата. Та друга слика настаје из слојева памћења, живота становника тих градова, саткана је од свих скривених, наизглед неважних догађаја који заједно творе невидљиво ткиво простора. Због тога се ова нестална и променљива слика града најлепше читава у делима уметника и писаца, као и у сложеним потретима који се исцртавају кроз колекције тих градова.

„Није му пошло за руком да открије који је то град који они с висоравни зову Иреном. Уосталом, и није важно (...) Ирене је име града у даљини, а ако му приђете, он се мења (...) За оне који прођу и не уђу у њега, град је нешто друго – а сасвим другачији приказује се онима који у њега ступе и ту остану заувек. Постоји град у који дођете први пут, а постоји град из којег одлазите да се никад више не вратите. Сваки од тих градова заслужује посебно име (...) Итало Калвино *Невидљиво градови*¹

Као што Итало Калвино пише у свом чувеном роману, сваки град је флуидно биће, он је дело у сталном настанку, колекција бесконачних преправљања. Он поседује много имена и мноштво сопствених идентитета. Разне фасете тих градова, вишеструкост њихових лица се непрекидно мења, а те промене зависе од тока историје, од географског положаја и карактера становника тих градова. А сваки од њих заслужује посебно име...

Гранични градови Царства

Без обзира што се овакво поимање града може применити на било које место, посебно одговара градовима Средње Европе који су због својих сложених историја постали врхунски гранични простори. Као стални сведоци промена моћи, они су се често налазили на историјским и политичким раскрсницама где су се током векова међе брисале и наново

¹ I. Calvino, *Invisible cities*. Picador, London, 1974, 122.

исцртавале. Ти градови представљају права међу-места– одређена богатим трговачким заједницама, мноштвом вероисповести, нација и језика. Такви су градови Нови Сад и Темишвар, две старе метрополе. Оба града почела су свој живот као стратешка утврђења, обликовали су их и трговци и покровитељи, а оба града процветала су у доба барока под крилом хабзбуршког орла.

У суштини, граничност ових градова одређена је њиховим постојањем на граници која дели хабзбуршко од османског царства, на граници двеју религија и веома често два различита света. Оба града подигнута су око важних тврђава које надгледају речну трговину– тврђава Петроварадин налази се на Дунаву, а тврђава темишварска на Тамишу и Бегеју. Обе тврђаве биле су места одлучујућих битака против Турака 1716. године, које је предводио и водио најславнији и најсјајнији хабзбуршки генерал – Евгеније Савојски. Такав погодан и опасан положај пограничних градова обликовао је и развој Новог Сада и Темишвара.

Нови Сад је као град почео да постоји тек после одлучујуће битке 1716. године. Пре тога била је само Петроварадинска тврђава на Дунаву с малим насељем Раценштата, односно српског града.² Град је почео да се развија тек после победе 1716. године а касније је, године 1748, од царице Марије Терезије добио статус слободног царског града. У повељи Царица каже следеће:

...силом наше краљевске моћи и угледа из раније наведених разлога [...] учинимо својим слободним краљевским градом и да га уврстимо, примимо и упишемо у број, круг и ред осталих наших слободних краљевских градова наше краљевине Угарске тако и наших наследних земаља, укидајући му досадашње име Петроварадински Шанац, нађосмо за добро да се убудуће зове и да му наслов буде Неопланта, , Uj-Videgh, Ney-Satz...³

После ново-стеченог статуса Нови Сад је процветао и привредно и културно. Средином XVIII века постао је административно средиште царске покрајине Бачке, седиште православног епископа; то је омогућило Новом Саду да се током наредних деценија развије у највећи центар српске културе у Царевини.⁴

Упркос чињеници да је, за разлику од Новог Сада, Темишвар постојао као град још од почетка средњег века, требало га је буквално поново изградити после 1716. године због разорног рата између Хабзбурговаца и Турака – тада је нарастао у праву метрополу. Установљена је целокупна вишејезична царска управа, изграђена је нова тврђава и, што је још битније, прихваћене су нове напредне идеје касног барока и раног просветитељства, што је граду обезбедило нови интелектуални профил. Као што је Нови Сад био „престоница“

² Д. Ј. Поповић, Срби у Војводини. том. 2, Нови Сад, 1990, 324.

³ О историји Новог Сада у нововековном период види: . Militar, Novi Sad na raskrsnici minolog i sadanjeg veka. Novi Sad, Gradska biblioteka, 2000; tkodje B. Petrović, *Istorija Novog Sada*. Novi Sad, 1963.

⁴ V. Neumann (ed.), *The Banat of Timișoara. A European Melting Pot*. London, Scala Arts&Heritage Publishers, 20-23.

покрајине Бачке, тако је Темишвар постао главни град покрајине Банат и израстао у политичко и културно средиште целе области.

Осим тога, оба града служила су као важни верски и културни центри православног српског становништва које се доселило у Хабзбуршку царевину после Велике сеобе 1690. године. Високо свештенство у Карловачкој митрополији признавало је Нови Сад и Темишвар као два чворишта њихове духовне надлежности.⁵ Према томе, владичанске титуле ове две епархије држале су најпрестижнија места која су амбициозни православни епископи и митрополити жарко желели. Када би били премештени на одговарајућа звања у Новом Саду и Темишвару, епископи су могли да бирају да ли желе да живе у граду који стално расте и у којем и српске заједнице постају све имућније и довољно заинтересоване и богате да финансирају и надгледају важне пројекте.

После 1716. године Нови Сад и Темишвар привлаче мноштво трговачких заједница које својим различитим наслеђем и разним вероисповестима изграђују мноштво различитих култура.⁶ Током целокупне историје сваки од ова два града обележен је поливалентним заједницама, одразом националног и конфесионалног шаренила Хабзбуршке царевине. Било је неколико етнија – српска, мађарска, хрватска, румунска, грчка и аустријска – две велике религије – хришћанство и јудаизам, а бројне вероисповести обликовале су културни и уметнички развој Новог Сада и Темишвара.

Будући да постоји толико заједничких историјских и културних чинилаца, било би најбоље да ове градове на граници, те граничне просторе, опишемо кроз причу о две личности које су посебно обележиле њихов развој. Први је био један од најсјајнијих и најгенијалних генерала свог доба, који је победио 1716. године – Евгеније Савојски. Друга личност није толико позната у свету али је по себи исто толико значајна за развој културног и духовног живота ове две метрополе – српски православни владика Мојсеј Путник. Иако се нису могли више међусобно разликовати, не само по својим професијама него и конфесијама, будући да је један био католик, а други православцац, по својим погледима и својим покровитељством уметности, и својим утицајем на развој оба града – били су невероватно слични.

⁵ Види два важна текста Радослава Грујића на ову тему Р. Грујић, Проблеми историје Карловачке Митрополије. ин ГИДНС

⁶ Види V. Naumann, *op. cit.* 20-21.

Градови Евгенија Савојског (1663-1736)

Евгеније Савојски, сматран за највећег генерала свог времена, био је заиста изузетна личност - истинско оличење принца раног модерног доба који у себи без икаквог напора обједињује *vita ativa* и *vita contemplativa*.⁷ Његови успеси на бојном пољу могу се поредити само с његовим славним покровитељством уметности и књижевности, што се може видети у архитектури дворца Белведере и осталих елегантних палата широм Царевине (на пример, у Бељу или Српском Ковину), у његовој збирци уметничких дела као и у монументалној библиотеци – у свему томе огледала се многострукост његових интересовања. Једнако спретан с мачем и пером, Евгеније Савојски постао је заступник барокног света где год да је ширио свој утицај, а Нови Сад и Темишвар спадају у таква места.

Иако је по рођењу Француз, Евгеније Савојски се заклео на верност аустријском цару Леополду I и обећао да ће сву своју снагу, своју храброст и последњу кап крви посветити служби Његовог царског величанства.⁸ Поштовао је своје обећање и заслужено водио хабзбуршку војску из једне победе у другу од краја XVII до половине XVIII века. После тријумфалне победе над Турцима у бици код Сенте 1697. године, чиме је окончан дуготрајан сукоб с османском војском, Евгеније Савојски постао је врховни вођа царских трупа. У годинама које су следиле, настављен је његов успон као једног од првих команданата тог доба и предводио је царску војску у ратовима за шпанско наслеђе, у аустријско-турском рату, итд...⁹ Учествовао је у сваком важном војном походу и освојио тако кључне победе као што су битке код Бленама, Горина, и Тулона, као и оне које нас највише занимају, битке за Петроварадин и Темишвар 1716.¹⁰ Евгеније Савојски ушао је у обе битке са снагама које су биле релативно слабије од османских, али је поседовао већу стратешку вештину. Према томе, обе битке донеле су Хабзбурзима чудесне победе, а за битку код Петроварадина веровало се, у правом барокном маниру, да је заслужена захваљујући снежној олуји коју је својим посредовањем изазвала сама Богородица.¹¹ Све до данашњег дана култ *Снежне госпе* повезан је са чудотворном иконом Богородице која се чува и поштује у Цркви на Текијама, подигнутој на месту одвијања битке.

⁷ Библиографија о Евгенију Савојском је више него обимна тако да бих овом приликом навела само неке од најзначајнијих публикација, биографија о његовом животу и делу: N. Henderson, *Prince Eugene of Savoy – a Biography*. London, Phoenix, 1964, као и сјајно дело професора Бранка Бешлина, Евгеније Савојски и његово доба. Нови Сад, Матица Српска, 2019. Такође, веома је инерестантно консултовати аутобиографију Евгенија Савојског *Eugen of Savoy Memoirs of Prince Eugen of Savoy. Written by himself*. London, Shirwood, Nelly and Jones, 1811.

⁸ N. Henderston, *op.cit.* 13.

⁹ О биткама Евгенија Савојског види Б. Бешлин, *op.cit.* 333-513.

¹⁰ О Евгенију Савојском и Темишвару види V. Neumann, *op.cit.* 25-28.

¹¹ За веома живописан опис ове битке и “чуда Богородице” види Б. Бешлин, *op.cit.* 471-495, 486-7.

Обављене исте године, ове две битке потврдиле су положај Царевине на истоку, који деценијама није мењан; цела покрајина Банат постала је један од хабзбуршкихседа и, оно што је најбитније, утицала на даљи развој градова – Новог Сада и Темишвара.

Обе ове победе зауставиле су напредовање султанових трупа и најавиле највећи тријумф – аустријско освајање Београда 1717.¹² Иако је већ сматран више као симболична него војна победа у ратовима против Турака, освајање Београда у то време имало је велику политичку и идеолошку тежину. Онај ко је управљао Београдом, управљао је не само важним трговинским и војним путевима, него је и метафорички држао последњу одбрану хришћанског света и контролисао „капију Оријента“.¹³ За разлику од претходна два покушаја да се освоји Београд (1688. и 1693. године) победа 1717. отворила је краткотрајано али величанствено раздобље аустријске власти које је почело трансформацијом Београда у раскошну барокну метрополу. Нажалост, био је то само кратак интерлудијум, пролазна аустријска слава, која ће се тужно завршити 1739. године, када су Османлије повратиле Београд.¹⁴

За разлику од Београда, Нови Сад и Темишвар наставили су да се шире под покровитељством Хабзбуршке царевине и у XVIII веку израсли су из малих пограничних градова у важна барокна средишта, у трговинске и културне центре покрајина Бачке и Баната. Иако Принц Евгеније Савојски није имао надлежност нити непосредан утицај на њихов развој, била је то последица његових победа које су донеле раздобље стабилности и барокну културу.

Градови Мојсеја Путника (1728-1790)

У XVIII веку Мојсеј (Василије) Путник био је један од најпознатијих/најупечатљивијих чланова високог клера Карловачке митрополије.¹⁵ Током своје дуге каријере постављен је за владика у две епархије, Бачкој (1757) и Банатској (1774), а 1782. године изабран је у највише звање, митрополита Карловачке митрополије. Путник је био један од ретких српских православних свештеника који је од царице Марије Терезије постављен за члана Тајног државног савета и одликован Крстом команданта с ликом Св. Стефана. Осим по својим црквеним постигнућима Мојсеј Путник је запамћен као угледни реформатор образовања и славни покровитељ уметности. За нашу причу, Путник је

¹² О освајању Београда под Евгенијем Савојским 1717. види Б. Бешлин *op.cit.* 495-521.

¹³ види Б. Бешлин *op.cit.* 496

¹⁴ О историји Београда као нестале и заборављене барокне метрополе види изложбу Барокни Београд – трансформације 1717. пр. Весна Бикић и Ника Бевц, Београд, Археолошки институт САНУ, 2019.

¹⁵ О животу и подухватима Мојсеја Путника види Д. Ј. Поповић, оп.цит., Р. Грујић, оп.цит., 1931, 224-240; Биографија Митрополита Мојсеја Путника. у Српска пчела, 1834, 19-21.

најзначајнији као владика у Новом Саду и Темишвару, будући да је оставио знатан траг на црквеном и културном животу оба града.

Путник је био пореклом из слојева нижег племства; рано се замонашио и одабрао име Мојсеј; његов успон у оквиру редова православне хијерархије једнако је заслужен његовим умећем и заштитом коју је пружао тадашњем патријарху Арсенију IV Шакабенти. Убрзо после двадесетог рођендана постао је архимандрит манастира Раковац, а остао је познат по борби против унијата који су покушавали (уз царски благослов) да православне Србе преобрате у своју веру.

Када му је било тек двадесет девет година, 1757, изабран је као за најмлађег свештеника који је у Краловачкој митрополији изабран у звање владике. После проглашења за владикау бачког у Новом Саду, Путник је примио луксузно опремљену фестивалску књигу која слави његово рукоположење – Свечани поздрав Мојсеју Путнику¹⁶ из пера младог уметника Захарија Орфелина који је заслужан и за илустрације и за стихове. Рукопис Свечаног поздрава јединствена је фестивалска књига, богато украшен панегирик у којем се налазе и лавиринтска поезија, сложена калиграфија као и раскошни цртежи пером и мастилом – све је замишљено да уздигне рукоположење православног владике на ниво царског тријумфа. Ово ремек-дело барокног државног спектакла постало је један од најважнијих споменика српског барока и најавило Путников боравак у Новом Саду као доба обнове културе и образовања. Током службовања на месту владике бачког Мојсеј Путник је покренуо важне промене у образовању, основао семинар у Новом Саду 1765. године и улагао у све школе своје епархије.¹⁷ Памте га као највеличанственијег владикау који је икада столовао у Новом Саду и као епископа који се стално бринуо за своју паству. Путника су толико ценили и до у тој мери волели да је поводом његовог одласка на нову дужност у банатску епархију 1774. године организован тријумфални испраћај. То је описано у једном архивском докуменету Карловачке митрополије, у којем пише да се велики број грађана окупио, да су сви били обучени у најбољу одећу и возили се у раскошно украшеним кочијама. Сви су они дошли да се опросте од свог владике, да му поље руку и одежду и да отпрате Путникову свиту све до Бечеја.¹⁸

Мојсејев премештај из Новог Сада у Темишвар записан у једном другом важном архивском документу, не само да говори о личности Мојсеја Путника, него и о животу који је водио у средишту банатске епархије. Инвентар онога што је Путник имао у свом власништву и понео у Темишвар 1774. године пружа невероватно исцрпан увид у живот који је водио у

¹⁶ О Свечаном поздраву Мојсеју Путнику, Захарија Орфелина види фототипско издање са студијом Ј. Тодоровић, Захарија Орфелин: Свечани поздрав Мојсеју Путнику. Нови Сад, Платонеум, 2014. Такође видети целу књигу истог аутора посвећену овој фестивалској књизи Ј. Todorović, *An Orthodox Festival Book in the Habsburg Empire: Zaharija Orfelin's Festive Greeting to Mojsej Putnik in 1757*. Harmondsworth, Ashgate, 2006.

¹⁷ В. Стајић, Диптих Бачке Епархије 1695-1805. ин ГИДНС:8, 115-17.

¹⁸ Ђ. Рајковић, Митрополит Мојсије Путник. ин Јавор, 1879:8, 1090-98.

Новом Саду тај угледни прелат.¹⁹ Спиак књига је импресиван и на основу тога научници могу да реконструишу интелектуални портрет Мојсеја Путника: од класичних руских црквених дела, где је на почасном месту *Камен вере* Јаворског *Духовни регуламент* Петра Великог, све до познатих католичких аутора као што су Свети Антоније и Чезаре Баронио (његови Анали могли су се набавити у преведеној и скраћеној верзији Пјотра Скарге). Готово исто толико исцрпан био је списак раскошне одеће и личног накита, што је све приличило правом барокном 'принцу Цркве'. Занимљив део односи се на покућство, и то потврђује Путников истанчан укус, али такође показује и да је православни владичански двор у Темишвару био место одржавања великих банкета и правих барокних церемонија. Мојсеј Путник је донео у Темишвар сервисе најфинијег Аугартен порцелана (за 40 и 60 гостију), позлаћени есцајг, мноштво модли за најфиније слаткише, као и велике свећњаке који су се уносили за балове. Путников боравак у Темишвару обележен је реформом у образовању коју је већ започео у својој бачкој епархији, а у овом раздобљу постао је и члан Тајног државног савета, и све своје моћи упослио је да побољша положај православних Срба у Царевини, што је наставио и после 1782. године када је изабран за Карловачког митрополита.

Градови и њихове збирке –легати Саве Текелије и Жигмунда Ормоша

Од почетка ренесансе, Вундеркамер колекције испуњавале су веома сложену и вишеструку функцију. Биле су симболичке слике оних који су их сакупљали а истовремено представљале су микрокосмос света и универзума.²⁰ Од принчевских до царских кабинета, колекције имале су улогу сложених портрета и нудиле посматачу идеалан одраз мноштва флуидних појавности својих колекционара у рано модерно доба. Када је нека збирка имала задатак да представи колективни идентитет, богатство сакупљених предмета представљало је грађанске и државне врлине не само појединца него различитих ентитета и заједница. На тај начин, колекције су се често користиле као огледала сложених грађанских идентитета, као алтер его различитих градова Европе модерног и раног модерног доба.

Када су поједини градови имали исти план развитка, када су им били заједнички историјски догађаји и изузетне личности, као што је био случај с Новим Садам и Темишваром, не треба никога да изненади да су им исте односно заједничке биле и политика и начин сакупљања збирки. Две значајне колекције, Уметничка збирка Баната у Темишвару и збирка

¹⁹ Oвај архивски документ се чува у Архиву SANU Sremski Karlovci, Б-1775-5.

²⁰ О историји колекционарства види J. Elsner (pr.), *The Cultures of Collecting*. London: Reaktion books, 1994; O. R. Imprey and A. MacGregor (pr.), *The Origins of Museums The Cabinet of Curiosities in Sixteenth and Seventeenth-century Europe*. London, House of Stratus, 2001.

Галерије Матице српске у Новом Саду имале су чудновато упоредиве историје које се лако могу препознати у личностима њихових оснивача и уметницима, односно уметничким делима, која су сакупљали.

Обе збирке основане су половином XIX века – Галерија Матице српске 1847. године, а Уметнички музеј у Темишвару 1872. године.²¹ Обе колекције потекле су из угледних научних друштава: из друштва Матице српске (основаном у Будиму 1826. и пребаченом у Нови Сад 1864.²² године, заједно с Галеријом) која је најстарија и најугледнија српска књижевна и научна институција, и из Друштва за историју и археологију Баната,²³ најстарије културне фондације у Темишвару. Обе истакнуте установе желеле су да њихове збирке буду сложени одрази грађанских и националних идентитета које су заступале, и да тачно прикажу граничне просторе у којима су се налазиле. Осим тога, обе збирке настале су из иницијаних завештања две изванредне индивидуе, два велика добротвора и светионика доба просветитељства – Саве Поповића Текелије (1761-1842) и Жигмонда Ормоша (1813-1894).

Сава Поповић Текелија био је најистакнутији српски добротвор и велики заступник српских права у Царевини.²⁴ Племенитог рода, био је први српски доктор правних наука, али још битнији податак је да је све своје имање оставио научном друштву Матице српске, и тако установио начин будућих српских добротворстава. За живота, Сава Текелија је држао неколико високих звања у Царевини: био је секретар канцеларије мађарског двора и тајни царски саветник. Био је веома учен, говорио неколико језика, такође био добар сликар и поседовао изразит таленат за музику. Осим издашних легата, Сава Текелија је оставио књигу својих мемоара и своје дневнике, који и данас представљају драгоцене примарне изворе за велики број научника који се баве раздобљем раног модерног света.²⁵ Сава Текелија је највише цењен као добротвор, покровитељ и колекционар, а његова знаменита добротворна институција Текелијанум, основана 1838. године у Пешти за образовање сиромашне српске деце, у данас одржава своју функцију. Сава Текелија је помагао Матицу српску од њеног оснивања, постао је њен доживотни председник, и завештао јој све своје имање, своје куће и поседе, своју

²¹ О историји Уметничког музеја у Темишвару види: *Timisoara Musee d'Art: Le Palais Baroque et ses collections*. Timisoara, Museul de Arta, 2008.

²² О историји Матице српске види Л. Шелмић и др., Галерија Матице српске, Нови Сад : Галерија Матице српске 2001., Тијана Палковљевић Бугарски, Галерија Матице српске - слика културног идентитета посредством презентације уметничких дела, одбрањен 2016. год.Ж. Милисавец, Историја Матице Српске 1926-1964. Нови Сад, Матица Српска, 1964.

²³ О историји Друштва за историју Баната види веб сајт Националног Архива Румуније http://arhivelenationale.ro/site/wpfb-file/societatea-de-istorie-si-arheologie-din-timisoara_1873-1918-pdf/, Приступљено 25.3.2022.

²⁴ О животу и делима Саве Текелије види публикацију С. Мишић, Поклон-збирка Саве Текелије, Нови Сад : Галерија Матице српске, 2007;В. Симић, С. Мишић, Сава Текелија : велики српски добротвор, Нови Сад : Галерија Матице српске 2010.

²⁵ Tekelija, *Opisanije života*. Beograd, Prosveta, 1966 vidi такође S. Tekelija, *Dnevnik Save Tekelije*. Temisvar-Novii Sad, 1993.

изванредну библиотеку и уметничку колекцију. Та збирка, која садржи поглавито породичне портрете, постала је основа а којој је изграђена будућа Галерија Матице српске.

Његов темишварски пандан, такође добротвор Жигмонд Ормош, био је главни повереник Тамишке покрајине, писац, историчар и колекционар, који је имао битну улогу у културном развоју Темишвара.²⁶ Не само да је био на одговорним функцијама у оквиру царске управе, Ормош је много објављивао о историји, археологији и историји уметности, и његови текстови били су на цени међу тадашњим румунским научницима. Слично Сави Текелији, Ормош је имао кључну улогу у оснивању научног друштва Темишвара 1872. године, Друштва за историју и археологију Баната, а био је и један од оснивача Уметничког музеја Темишвара. Попут свог српског савременика, Ормош је био изабран за доживотног председника научног Друштва за историју и археологију Баната и несебично је финансирао рад Друштва све до краја живота. Будући да је имао класично образовање, сакупио је знамениту библиотеку о класичној историји и књижевности, као и уметничку збирку с нагласком на раздобљима ренесансе и неокласицизма, у којој су се налазила дела холандских, италијанских, фламанских, француских и румунских уметника. Жигмонд Ормош је после смрти завештао своју целокупну уметничку колекцију и библиотеку Друштву за историју и археологију Баната и тако помогао да настане језгро будућег Уметничког музеја Темишвара.

После готово век и по постојања, од ове две значајне збирке настали су угледни музеји који више нису само одрази научних друштава која су их основала већ су прерасли у амблеме својих градова – Новог Сада и Темишвара. Због тога обе ове установе имају кључну улогу у промоцији титуле европских престоница културе која је њховим градовима истовремено додељена.

²⁶ О Жигмонду Ормошу В. Саму, *Ormós Zsigmond ifjúsága és irodalmi munkásságának kezdetei*. In *Ormós Zsigmond: Szabadelmű levelek*, București, 1976 kao i F. Medelet, N. Toma, *Muzeul Banatului, 1872-1918*. Timisoara, Ed. Mirton, 1997.